

Кајмакчалан,
септембар 1916. године

ИМЕ ЧАСТИ

На коначно освојеном врху Кајмакчалана су се, према сведочењима преживелих записаним у „Српској трилогији”, одигравале заиста потресне сцене: „Они падоше на колена. Неки су се крстили. Други љубили земљу. Куршуми су фијукали. Планина је хучала... Врх је био у нашим рукама.

– Децо! – говорио је пуковник Јовановић. Капија Слободе је отворена... Честитам, војници. Сада се налазимо у нашој слободној земљи...”

Настојали смо, истражујући бројну литературу и архивску грађу, да од чињеница прикупљених на разним странама, из дана у дан реконструишемо једну од највећих битака српске војне историје – битку на Кајмакчалану.

Пише Игор ГОЈКОВИЋ

Фотографије, карте и документа:
Војни музеј, Војни архив, Војногеографски институт
„Генерал Стеван Бошковић”, приватна архива аутора

Н

акон трагичног одступања српске војске преко црногорских и албанских планина у зиму 1915/16. године, у коме је страдало око 150.000 људи а 77.000 нестало, остатак српских јединица нашао се на грчком острву Крфу. Одатле су након опоравка, у лето 1916. године транспортоване у Солун, где су добиле ново наоружање и опрему и биле спремне за излазак на тадашњу српско-грчку границу, коју су у међувремену запоселе бугарске трупе.

Опорављена српска војска је након реорганизације задржала старо устројство и имена јединица, али су због смањеног броја људи дивизије првог и другог позива спојене у једну. Формиране су три армије, а у свакој по две дивизије, један артиљеријски пук и остале припадајуће целине. Пешадијске дивизије имале су по две бригаде са по два пука, укупне јачине од по двадесетак хиљада људи.

Изванредан и искусан српски старешински кадар, проверен у претходним четворогодишњим ратовима, био је велики ослонац за савезнике и српску војску у целини.

Повратак

Немачко и бугарско командовање било је изненађено брзом обновом српске војске и њеним враћањем на ратиште у таквој снази. Поновна појава српских армија на бојишту није имала само војни већ и политички зна-

чај. Светом се брзо пронела вест о томе, па је и непријатељ осећао велику nelaгодност. Грчка је у то време званично била неутрална, али се на њеном челу налазио краљ Константин, зет немачког цара, изузетно германофилски оријентисан, који нимао благонаклоно није гледао на распоређивање страних војника у својој земљи.

Излазак на фронт српских трупа почео је већ крајем маја 1916. године, када је у Лерин (данас грчка Флорина – Φλώρινα) упућен Добровољачки одред снаге око 1.500 људи, којим је командовао потпуковник Војин Поповић. Српској војсци је савезничка команда доделила доста широк фронт који се протезао од Вардара па до Охридског језера, веома тежак и углавном на планинском земљишту надморске висине и преко 2.000 метара. Комплетан излазак српских армија на фронт завршен је од 12. до 31. јула 1916. године.

На десном крилу српског фронта од Вардара до планине Кожух налазила се Прва армија пуковника Милоша Васића, а у центру фронта, од Кожуха до источних обода Кајмакчалана, била је Друга армија војводе Степана Степановића. На левом крилу, од Кајмакчалана до пута Баница (данас грчки Веви – Βεύη) – Лерин, била је распоређена Трећа армија са Дринском и Дунавском дивизијом, које ће и поднети највећи терет битке за Кајмакчалан. Штаб Треће армије са командантом **генералом Павлом Јуришићем Штурмом** и начелником штаба генералштабним **пуковником Николом Стевановићем** био је у Острову (данас грчка Арниса – Άρνισσα).

Лево од Треће армије на широком простору налазио се малобројни Добровољачки одред војводе Вука, а даље од њега још малобројнији Баталјон Срба до-

Генерал Павле Јуришић Штурм, из Герлица у Немачкој, командант 3. армије до 22. августа 1916. године. Умро 1922. године у Београду.

Пуковник Никола Стевановић, из Враћа, начелник штаба 3. армије до 22. августа 1916. године. Умро 1943. године у Београду.

бровољаца пуковника Алимпија Марјановића јачине свега око 500 људи, који је контролисао широк правац који је од Ресна и Охрида водио ка Корчи (алб. Κορçë).

Штаб Врховне команде налазио се у источном делу Солуна, са врховним командантом регентом Александром Карађорђевићем и начелником штаба генералом Петром Бојовићем.

Према тадашњим званичним подацима бројно стање српске војске на Солунском фронту износило је 124.200 војника, 6.025 официра и 25.500 коња.

Излазак Дринске дивизије на фронт према Кајмакчалану

Дринска дивизија (коју су чинили 4, 5, 6. и 17. пук) почела је покрет из Солуна железницом 18. јула 1916, и у наредних седам дана цела се прикупила на линији: коса источно од села Горње Родиво (данас грчко Ано Корифи, Άνω Κορυφή) – к. 854 – Метериз Тепе, к. 1900 – Чеганска планина – село Горничево (данас грчки Кели – Κέλλη). Нешто каснијим доласком Дунавске дивизије фронт је скраћен до коте 1500 на Чеганској планини. Командант Дринске дивизије био је генералштабни **пуковник Крста Смиљанић**, а начелник штаба генералштабни **потпуковник Богољуб Илић**. Штаб се у почетку налазио на железничкој станици у Острову, а 6. августа се предислоцирао на два километра југозападно од села Батчина (данас напуштено грчко село Патима – Πάτιμα). Почетком септембра пуковник Смиљанић је штаб пребацио на Метериз Тепе, к. 1900 (данас Османакос – Οσμανάκος, к. 1963), где је остао до краја битке на Кајмакчалану.

Десно од Дринске дивизије налазиле су се јединице Шумадијске дивизије из Друге армије, а лево Дунавска дивизија.

Дунавска дивизија је запосела одсек од к. 1500 на Чеганској

Пуковник Крста Смиљанић, из Љубиша на Златибору, командант Дринске дивизије. Умро 1944. године у Београду.

Потпуковник Богољуб Илић, из Пожаревца, начелник штаба Дринске дивизије. Умро 1956. године у Београду.

Пуковник Миливоје Анђелковић – Кајафа, из Београда, командант Дунавске дивизије до 22. августа 1916. године. Умро 1940. године у Београду.

Потпуковник Душан Симовић, из Крагујевца, начелник штаба Дунавске дивизије. Умро 1962. године у Београду.

планини до Горничева и села Лесковца (данас грчки Лептокариес – Λεπτοκαριες). Командант Дунавске дивизије био је пешадијски **пуковник Миливоје Анђелковић Кајафа**, а начелник штаба генералштабни **потпуковник Душан Симовић**.

Битка код Горничева

Кајмакчаланској епопеји претходила је битка код села Горничева, чији је главни терет поднела Дунавска дивизија, али током које је и Дринска дивизија имала озбиљне борбе са Бугарима који су се спустили са кајмакчаланске греде и запосели повољне положаје у дубини грчке територије.

Предухитривши намеру главнокомандујућег на Солунском фронту француског генерала Мориса Сараја (Maurice Sarrail) да први нападне, Бугари су са границе окупиране Србије и неутралне Грчке први кренули у напад 17. августа 1916, истог дана када је Румунија ступила у рат на страни Антанте. Напад бугарске Прве армије био је усмерен из рејона Битоља на српску Трећу армију, у правцу Островског језера (данас Лимни Вегоритида – Λιμνη Βεγοριτιδα). Туда је пролазила железничка пруга за Солун, а топографија овог дела фронта била је најпогоднија за брзи продор у по-

задину савезничког распореда. У том рејону налазила се Дунавска дивизија и малобројни Добровољачки одред, који су пред навалом надмоћнијег непријатеља били принуђени да се повуку чак до Островског језера, чиме је био угрожен и опстанак целог Солунског фронта.

Дринска дивизија пуковника Крсте Смиљанића за то време чврсто се држала на утврђеним положајима према Кајмакчалану и одбијала бугарске нападе, помажући Дунавску дивизију дејством своје артиљерије и слањем јединица за попуну.

У нападу на Бугаре према Кајмакчалану 20. августа учествовало је шест батаљона Дринске дивизије, који су потпомогнути артиљеријом успели да у 17.30 овладају линијом Плоча – Кара Тепе. Овај успешно започети напад у правцу врха Кајмакчалана нажалост није продужен, што се касније испоставило као фатална грешка. Због тешке ситуације код Дунавске дивизије командант Треће армије генерал Штурм наредио је пуковнику Смиљанићу да цео 17. пук упути као помоћ Дунавцима, због чега пуковник Смиљанић није смео да продужи започети напад на врх Кајмакчалана, пошто је остао без икакве

Карта Горничевске битке, штампана 1927. године, Војногеографски институт „Генерал Стеван Бошковић“, Београд

резерве. И не само да није про-
дужио напад већ је због јаке не-
пријатељске ватре морао да пову-
че своје јединице са Кара Тепеа у
полазне ровове.

Од 21. августа до 12. септем-
бра Дринска дивизија била је
на фронту према Кајмакчалану
принуђена да се ограничи само
на одбрану, одбијајући свакога
дана, а нарочити ноћу, неприја-
тељске нападе. Напокон, 27. ав-
густа напади Бугара почели су да
малаксавају, а сутрадан су обу-
ставили офанзиву и прешли у
одбрану.

У борбама вођеним од 17. до
30. августа српска војска имала
је 907 погинулих, 3.270 рањених
и 730 несталих војника. Највише
губитака имала је Дунавска ди-
визија, која је у даноноћним теш-
ким борбама успела да зауста-

ви бугарске снаге. Поред осталих
губитака, имала је 136 официра
избачених из строја.

Због неуспеха и великих гу-
битака током Горничевске битке,
22. августа смењен је командант
Треће армије генерал Павле Јури-
шић Штурм, а на његово место
дошао је новопроизведени **гене-
рал Милош Васић**, дотадашњи
командант Прве армије. Са по-
зиције начелника штаба армије
смењен је пуковник Никола Сте-
вановић, а заменио га је генерал-
штабни **пуковник Милан Ж.
Миловановић**, начелник Оперативног одељења Врховне ко-
манде. Смењен је и командант
Дунавске дивизије пуковник Ми-
хаило Анђелковић Кајафа, уместо
кога је постављен артиљеријски
**пуковник Светомир Ма-
тић**. Команду над Првом арми-

Генерал Милош
Васић, из
Неменикућа код
Сопота, командант
3. армије од 22.
августа 1916.
године. Умро 1935.
године у Београду.

јом примио је војвода Живојин
Мишић, који је до тада беспослен
седео на Крфу, јер је претходно
због интрига око децембарских
догађаја у Пећи пао у немилост
регента Александра.

До 1. септембра Бугари су у
своме надирању према фронту
Треће армије и лево од њега
доспели до линије Кајмакча-
лан – к. 1944 – Стара Попадија –
Малко Нице – Петели (данас грчки
Агиос Пантелејмонас – Άγιος
Παντελεήμων) – к. 540 – село Еле-
виш (данас грчка Левеа – Λεβεία)
– село Ракито (данас грчка Олимп-
пијада – Ολυμπιάδα) – село Чор
(данас грчка Галатеја – Γαλάτεια).

Коначно увидевши да се глав-
на опасност налази на левом кри-
лу Солунског фронта, генерал
Сарај дозволио је да се из доли-
не Вардара српска Прва армија

Регент Александар са официрима посматра битку са коте 1500 на Чеганској планини, снимии Ристо Шуковић

Пуковник Милан Ж. Миловановић, из Шетоња код Петровца на Млави, заступник начелника штаба 3. армије од 22. августа 1916. године. Умро 1942. године у Београду.

Пуковник Светомир Матић, из Краљева, командант Дунавске дивизије од 22. августа 1916. године. Умро 1931. године у Новом Саду.

Панорама фронта 2. и 3. армије са топонимима из 1916. године

Сателитска подлога Google Maxar Technologies Landsat/ Copernicus CNES/Airbus Data SIO, NOAA, U.S Navy, NGA, GEBCO

распореди на лево крило Треће армије према Битољу.

Почињала је битка за Кајмакчалан...

Битка на Кајмакчалану

Име планине Кајмакчалан у преводу са отоманског турског језика значи бели врх над врховима, локални Срби су га звали Свети Илија, Бугари врх Борис (по свом тадашњем престолонаследнику Борису), а Грци Ворас, у преводу северац.

Као један од врхова планинског масива Нице, по свом положају и висини од 2.525 метара (по нашим и страним картама из времена Великог рата, данас к. 2521) Кајмакчалан је у то време представљао тактички и стратегијски кључ целе ситуације. То су знали у Бугари, па су Кајмакчалан јако и савремено за то време утврдили и бранили га без обзира на жртве, тако рећи до последњег човека. Српске трупе око Островског језера налазиле су се на големом и безводном терену, а на линији Старков зуб – Кајмакчалан – Кочобеј – Флока, на доминантним висовима, Бугари су имали добро утврђене положаје са којих су са лакоћом угрожавали српске јединице.

Српска Врховна команда издала је 8. септембра у 12 часова наређење да се 12. септембра у 6 часова ујутру крене у напад на целој линији српског фронта, а командант Треће армије генерал Васић наредио је да Дринској дивизији главни правац напада буде Метериз Тепе – Кајмакчалан, а Дунавској на планину Малко Нице.

Уторак, 12. септембар 1916. године

Првог дана офанзиве на Кајмакчалан јединице Дринске дивизије имале су следећи распоред:

Десна колона (5. пешадијски пук, једна брдска батерија и вод пионира – свега три батаљона и

четири топа) под командом генералштабног пуковника Драгомира Цветковића нападала је са фронта Кик – Метериз Тепе – Шумовита коса на Кајмакчалан.

Лева колона (4. пешадијски пук, једна брдска батерија и вод пионира – укупно два батаљона и четири топа) под командом пешадијског пуковника Војислава Павловића нападала је са фронта Високи брег – Камени ти ћувик правцем преко Девојачки брега на Сиви брег.

Чегански одсек (6. пешадијски пук) под командом пешадијског пуковника Драгољуба Костића потпомагао је наступање леве колоне.

У општој резерви био је 3. батаљон 4. пука на линији Кик – Камени ти ћувик.

Према бугарским подацима на Кајмакчалану је 12. септембра била 1. бригада 3. пешадијске балканске дивизије којом је командовао пуковник Алекси Попов, у чијем саставу је био 11. и 46. пешадијски пук са 16 топова.

Задатак Дринске дивизије био је да се овлада линијом јужни крај Кочобеја – Плоча – Кара Тепе – Девојачки брег и одатле да даље продужи напад узбрдо ка врху гребена.

Док су се српске трупе припремале за напад, Бугари су се задовољавали углавном ноћним препадима мањих одељења и повременим гранатирањем српских положаја, али без већих успеха. Артиљеријом су нападали и током дана, променљивим интензитетом.

Дан је освануо са врло густом маглом, што је онемогућавало дејство српске артиљерије, због чега ни пешадија није могла да крене у напад све до 13.00 часова, када је командант дивизије Смиљанић поновио своју раније издату заповест да пешадија крене без обзира на маглу. Магла је почела да се диже тек око 15.00 часова.

У 17.30 делови са центра десне колоне пуковника Цветковића извршили су јуриш на Плочу, са које је непријатељ одступио у неред. Готово у исто време и делови српских трупа са десног крила десне колоне заузели су јужни Камени ти ћувик Кочобеја.

Делови десне колоне према Кара Тепеу успели су да се приближе на јуришно одстојање, али

Панорама полазних положаја Дринске дивизије са топонимима из 1916. године

Сателитска подлога Google Maxar Technologies Landsat/Copernicus CNES/Airbus Data SIO, NOAA, U.S Navy, NGA, GEBCO

даље нису могли и до краја дана нису заузели ову тачку. То је имало за последицу застој у нападу десног крила леве колоне, која је трпела јаку бочну ватру са Кара Тепеа.

Лева колона пуковника Павловића успела је да заузме Девојачки брег тек око 20.00 часова. Са Чеганског одсека једна чета успела је да се пребаци на десну обалу реке Брод.

С обзором на тежак терен, велику маглу и добро утврђене непријатељске положаје, Дринска дивизија је овога дана постигла добар успех. Бугарске позиције су се те ноћи налазиле на линији северни део Кочобеја – северно од Плоче – Кара Тепе – северно од Девојачког брега – Попадија Бачије – Стара Попадија.

Тога дана је француско-руска армија, лево од Прве армије, имала доста успеха и Бугари су на том делу фронта почели потпуно повлачење ка граници окупирани Србије.

Среда, 13. септембар

Између 4.00 и 5.00 сати ујутру јуришем је овладано највишим врхом Кара Тепеа (данашњи назив Метеризи – Метериџи, код паркинга данашњег грчког ски-центра „Ворас“).

У 7.30 заузет је највиши врх Кочобеја и бугарске снаге одбачене на главни гребен који повезује Кајмакчалан са Флоком. Даље наступање било је спречено бугарским контранападима са ових позиција.

Пуковник Драгомир Цветковић, из Београда, командант 1. бригаде Дринске дивизије и десне колоне на Кајмакчалану. Умро 1933. године у Београду.

Пуковник Војислав Павловић, из Пожаревца, командант 4. пука и леве колоне на Кајмакчалану, чукунунук војвода Карађорђа. Погинуо 13. новембра 1916. године код Битоља.

Пуковник Драгољуб Костић – Драгиша, из Крагујевца, командант 2. бригаде Дринске дивизије и Чеганског одсека на Кајмакчалану. Умро 1931. године.

Чета са Чеганског одсека, која се претходног дана пребацила на десну обалу реке Брод, успела је овога дана да заузме Попадија Бачије. Било је доста бугарских заробљеника.

Дринска дивизија је током овог дана успела да потпуно овлада линијом Кочобеј – Плоча – Кара Тепе – Девојачки брег – Попадија Бачије.

Командант Треће армије генерал Васић под О.бр.2245 похвалио је Дринце за успешно заузеће ових важних стратегијских тачака и позвао их да ослободе „врата Србије – Кајмакчалан“.

У току наредне ноћи било је само пушкарања и повремене артиљеријске ватре.

Четвртак, 14. септембар

И тога дана владала је густа магла због које артиљерија није дејствовала, па ни пешадија није могла да крене у општи напад, већ једино да се под окриљем магле приближи непријатељским препрекама на јужној падини Кајмакчалане и ту се утврди. И Бугари су искористили маглу и мрак, и око 20.00 часова скоро истовремено напали су са бока обе српске нападне колоне, али су били одбијени.

Тога дана непријатељ је пред нападима Дунавске дивизије и Прве армије почео да се сасвим повлачи на српско-грчку границу одакле су месец дана раније прешли у офанзиву. Тај успех, нажалост, није искоришћен за потпуно разбијање бугарских снага на правцу према Битољу. Француско маневарско крило, под командом генерала Кордонијеа (Victor Cordonnier), било је исувише споро, упркос већем броју опомена и упозорења генерала Сараја. Пошто је пропуштен повољан моменат, српска војска је, заједно са француско-руским снагама, уместо гоњења непријатеља ка Битољу и експлоатације успеха, морала поново да пробија утврђене бугарске положаје. ➤

Командант Треће армије генерал Васић је наредбом О.бр.2328 похвалио своје трупе:

„Јунаци,

Први наш корак за Србију пун је славе и части. За три дана лавовске борбе, за три дана силних напада сатресте непријатеља и тешко казнисте нашег љутог злотвора. Непријатељ бежи пред вама, оставља топове и баца оружје. Храбри Дунавци јуришају као лавови, а Дринци нападају као дивови. Са друговима из Моравске и Вардарске дивизије запленисте 25 топова, међу којима и два немачка велика. Ови трофеји биће први украс у споменику Велике Србије који ви сада вашом крвљу дижете. Напред јунаци! Гоните душмане без милости. Слава палима! Живели моји дични јунаци!”

Ови топови били су први ратни плен српске војске, после албанске голготе.

Наредна ноћ под Кајмакчаланом протекла је у међусобном пушкарању.

Петак, 15. септембар

Дан је поново био са густом маглом, па артиљерија није могла да пружа потребну подршку пешадији. Због тога није било општег напада, али је пешадија успела да се приближи на око 200 метара од бугарских жица под Кајмакчаланом. Чегански одред успео је да овлада ћувиком на 700 метара јужно од Старковог зуба.

Врховна команда у својој заповести за овај дан наредила је командантима армија енергично продужавање акције, нарочито истичући потребу брзог заузимања Кајмакчалане и Старковог гроба.

И наредна ноћ протекла је у повременим пушкарању и дејству артиљерија са обе стране.

Субота, 16. септембар

У 2.00 часа ујутру командант Дринске дивизије издао је наред-

бу о продужетку напада на Кајмакчалан. Напад је почео у 6.00 часова, али се кроз један сат поново спустила густа магла, због које је опао дотадашњи елан трупа. Чегански одред пуковника Костића успео је у 8.00 часова да заузме још један утврђени ћувик на 200 метара јужно од Старковог зуба и том приликом заробљен је командир једне бугарске чете са више војника. Код десне и леве колоне извршени су делимични и мали покрети ка врху.

Према категоричном наређењу команданта дивизије у 12.50 предузет је одсудан напад на Кајмакчалан. Непријатељ се упорно држао, иако се српска пешадија приближила бугарским жицама на 50 до 150 метара. После огорчене борбе српске трупе успеле су да заузму први Каменити ћувик на јужној страни Кајмакчалане. Тек у 22.00 часа лево крило десне колоне пуковника Цветковића успело је да продре кроз бугарске препреке и да овлада првом линијом непријатељских ровова. До врха Кајмакчалане (к. 2525) стајале су још две линије ровова са препрекама од жица. У овој крвавој борби десна колона претрпела је велике губитке, а непријатељ знатно веће.

У току ноћи српски војници успели су да код друге линије ровова на више места пресеку жице и направе бреше, али до самих ровова нису успели да допру, јер је непријатељ пружао жилав отпор. Према исказу заробљеника, бугарски војници имали су наређење да бране Кајмакчалан до последњег човека.

Недеља, 17. септембар

Због силне артиљеријске и пешадијске ватре српске трупе нису могле да се помере ни за корак напред. Дан је протекла у јакој обостраној ватреној борби. На местима где је то било могуће због близине трупа, непријатељска артиљерија тукла је срп-

*Командант
Треће армије
генерал Васић
је наредбом
О.бр.2328
похвалио своје
трупе:
„Јунаци,
Први наш корак
за Србију пун је
славе и части.
За три дана
лавовске борбе, за
три дана силних
напада сајресће
непријатеља и
тешко казнисте
нашег љутог
злотвора.
Непријатељ
бежи пред вама,
оставља топове
и баца оружје.
Храбри Дунавци
јуришају као
лавови, а Дринци
нападају као
дивови. Са
друговима
из Моравске
и Вардарске
дивизије
запленисте 25
топова, међу
којима и два
немачка велика.
Ови трофеји
биће први украс у
споменику Велике
Србије који ви
сада вашом
крвљу дижете.
Напред јунаци!
Гоните душмане
без милости.
Слава палима!
Живели моји
дични јунаци!”*

ске јединице, а српска артиљерија је продужила рушење бугарских препрека и ровова.

За шест дана офанзиве ово је био први дан да Дринска дивизија није имала никаквог успеха. На правцу српског напада налазио се буквално камен, без икаквог растиња, сем траве. Земља здравица је била око пола метра дубине, а испод ње се налазила каменита подлога, па је зато, да би се заштитила, српска пешадија испред себе слагала плочасте камење како би повисила своје заклоне.

Под окриљем наредне ноћи, и поред непрестане ватре са српске стране, непријатељ је покушавао да поправи порушене препреке, али у томе није имао успеха.

Понедељак, 18. септембар

Српски војници су наступали споро, гинући без броја и мере. Држао их је занос, јер се на врху Кајмакчалане налазила српска граница. Били су на дохвату руке својој земљи, за којом су чезнули толико времена. Преживели су сведочили да је сваки од њих мислио само да се дохвати оног врха, да пољуби своју груду, па макар тада умро. Онако десетковани, заморени, у заносним јуришима, као у трансу, наступали су ка коти 2525.

Српски војници су тек током битке за Кајмакчалан први пут имали у изобиљу артиљеријску муницију, која се нимало није штела и гранатама су засипане велике површине.

Напад је отпочео у 6.00 часова. У књизи „Кајмак-Чалан” (Кајмак-Чалан, 1933) бугарски аутор Данаил Кацев Бурски описао је дејство српске артиљерије тог 18. септембра:

„... Још не беше ни шест часова када Срби почеше да разбијају црне и тешке облаке који суморно обавијаху злосрећни Кајмакчалан... Цео сат је већ како бесне и треште хиљаде српских грана-

та. Пред фронтом 3. батаљона на к. 2308 је најстрашније. Ту царује смрт и ужас. Под ураганом ове огњене стихије све се претворило у пустош. Гвоздена лава бљује непрекидно, руши ровове, кида жичане ограде и препреке, ломи коље и вади и кида борце из њихових заклона. Цео је положај преврнут и разрушен... На све стране паклени огањ лудо пламти... Цео Кајмакчалан се тресе као од земљотреса, и изгледа да ће се свакога часа срушити и сурвати у огромне поноре заједно са браниоцима и нападачима... Страх окува тело, крв се леди у жилама, а душа дрхти на хиљаду струна затегнутих од врха Кајмакчалане до невидљивих српских топова, од којих иде удар за ударом... Заиста човек мора да полуди од овог неописивог ужаса..."

Међутим, непријатељ се на својим позицијама још жилаво држао. Трупe десне колоне према центру нису могле да напредују ни корак напред, док је десно крило ове колоне успело да до 8.00 часова издије на косу која се од Флоке спушта према реци Могленици. Ту су убрзо били заустављени јаком артиљеријском ватром са Доброг Поља. Централни и леви делови десне колоне, као и десно крило леве колоне, чинили су надљудске покушаје да се докопају највишег врха Кајмакчалане, али су Бугари на сваки такав покушај парирали контранападима. Делови трупа према Старковом зубу били су укочени јаком артиљеријском ватром са Кајмакчалане и Старковог зуба.

Бугари су увидели сву озбиљност ситуације и тога дана упутили појачање својим трупaма на врху Кајмакчалане са Старковог гроба и из правца Доброг Поља. Због тога је пуковник Смиљанић затражио да Дунавска дивизија изврши притисак на Сивић, а Шумадијска дивизија из Друге армије на Добро Поље, како би се одатле спречило слање помоћи

Кајмакчалану. Командант армије наредио је и да Чегански одсек појача притисак на Старков зуб.

Када се магла подигла око 16.00 часова, примећено је код непријатеља неко комешање. Пуковник Смиљанић је наредио да се батаљон 17. пука из дивизијске резерве на Плочи одмах упути команданту десне колоне, коме је наређено да из своје резерве пошаље једну чету команданту 5. пука у првој линији на центру.

У 16.30 Бугари су почели да напуштају ровове западно од друге Камените чуке, а у 17.00 часова лево крило десне колоне и десно крило леве колоне јуришем „на нож” заузимају један део ровова у другој бугарској линији. Непријатељ је после неколико минута покушао да поврати изгубљене ровове, али без успеха. Истовремено српска артиљерија је убрзаном ватром тукла ровове на самом врху Кајмакчалане, као и његову позадину. У 17.30 постављен је један српски топ на првој Каменитој чуки, док је непријатељска артиљерија ураганском ватром тукла српске ровове, а бугарска пешадија стално покушавала контранападе. Око 18.00 часова поједини српски делови су се поколебали и почели да одступају, али пожртвованошћу и личним примерима старешина повлачење је заустављено и ред убрзо успостављен.

У 18.30 командант дивизије наредио је Чеганском одсеку да изврши одсудан напад на Старков зуб и по његовом заузећу да продужи напад на Старков гроб. Команданту десне колоне издао је наређење да 17. пук (два батаљона) упути према Доброг Поља, како би трупе по издијању на Кајмакчалане биле заштићене од бочног удара са те стране.

У 19.10 командант 5. пука **пуковник Војислав Чолаковић** известио је да је заузео највиши вис на Кајмакчалану. Због густе магле издијање 5. пука на најви-

Пуковник Војислав Чолаковић, из Београда, командант 5. пука. Подлегао ранама 18. новембра 1916. године код Битоља.

Капетан I класе Бошко Булатовић, из Речина код Колашина, официр бивше црногорске војске који је одбио да прихвати капитулацију Црне Горе, први побо 18. септембра 1916. године српску заставу на врху Кајмакчалане. Погинуо од бугарских бајонета исте вечери на koti 2525.

ши врх се није могло видети са других тачака. Скоро у исто време командант средње групе артиљерије послао је извештај да су на врх Кајмакчалане избили један дебанжов вод (са топовима *дебанж* – De Bange, прим. ред.) и једна француска брдска батерија. Приликом јуриша српских трупа општи замах захватио је и Французе. Одушевљени успехом, дохватили су пушке и придружили се српским пешацима. Ту су изгинули заједно са Србима.

Неколико минута пре него што ће пасти под ударима бугарских бајонета, **капетан I класе Бошко Булатовић** као водник 2. чете 1. батаљона 5. пешадијског пука, у стилу старих црногорских барјактара, први је развио српску заставу на врху Кајмакчалане. Храбри капетан Булатовић из села Речине код Колашина био је официр бивше црногорске војске, који је одбио да капитулира и прикључио се српским јединицама.

У 19.30 начелник дивизијског штаба потпуковник Богољуб Илић, који је скоро цело поподне био код десне колоне пуковника Цветковића, известио је команданта дивизије да је десна колона заиста заузела највишу тачку на Кајмакчалану, али да тиме још није овладано целим Кајмакчаланом, јер се после заузете тачке, на самом платоу, налази још једна тачка приближне висине на коју се тренутно врши напад.

Врх Кајмакчалане представљао је готово раван плато величине 225×125 метара, који се према истоку и југу, одакле је надирао 5. пук, благо спуштао, према западу (где је данас костурница) доста стрмије ишао низбрдо, а према северу буквално суновраћивао (данашња северномакедонска територија). Густа магла тога дана онемогућавала је добру и правилну оријентацију старешина и војника по издијању на плато и то је био главни разлог

што српске трупе нису тада потпуно овладале Кајмакчаланом.

И бугарски подаци говоре да су Срби 18. септембра пробрили све бугарске линије и пред мрак заузели и највиши врх Кајмакчалан, на коме је била осматрачница команданта њихове бригаде пуковника Попова и ту запленили четири пољска топа за непосредну одбрану самог врха. Међутим, пар свежих бугарских чета које су нешто касније дошле из позадине успело је да у контра-нападу поврати врх и заробљене топове. Чудили су се наредних дана Бугари зашто Срби нису искористили њихов неминовни пораз и да готово без додатних жртава потпуно заузму цео Кајмакчалан, чији су врх освојили, па затим изгубили. И Бугари су били мишљења да је српској конфузији допринела јака магла и непознавање ситуације на терену, што су они касније искористили и повратили врх Кајмакчалан, уз страховиту освету и зверства над заробљеним и рањеним српским официрима и војницима.

Бугарски новинар Красимир Узунов у књизи „Кајмакчалан“ (Каймакџ-Чаланџ, Софија 2016) описује та зверства :

„... Српски официри, подофицири, каплари, војници, бомбашаши, тобџије дејаху поклани, убијени, прободени бајонетима и догучени кундацима и ашовчићима у једном трену. Исковани у Нансију полирани француски шлемови распадали су се као шерпе заједно са српским лобањама. Бајонети су ломили кости, секли прсте, ноге и руке. Свуда по камењу, цевима топова, врху излоканом од лапавице и поткованих цокула, прскала је крв и људски мозак, летели су издијени зуби и откинути делови већ мртвих тела...”

Професор Стеван Јаковљевић, на основу разговора које је водио са преживелим учесницима битке, написао је 1936. године у „Српској трилогији“ да су мно-

ги бугарски војници били пијани, што је код њих тада било одомашено у одсудним нападима. Без тога је немогуће било разумети да нормални људи могу да почине толика зверства над рањеним Србима. О ужасима борби за врх Кајмакчалан сведочили су сами учесници:

„... Гледао сам доцније како на гомили леже мртви наши и њихови војници са забоденим бајонетима у груди и трбух. Непојамно... Рагујемо већ толико времена, гледао сам свакојака чуда и грозоте, али оно што сам видео на Кајмакчалану, и ја доцније преживео, то се не да замислити. Мртви људи лежали су као оборене класе. Гледао сам како је Бугарин ударио нашег војника бајонетом у трбух. Овај обема рукама држи бајонет, а на лицу му се још види израз ужаса. На овога Бугарина налетео је други војник и пробио му грудни кош, да се врх ножа појавио на супротној страни. Овог нашег прободеног другог Бугарин некако кроз врат, те га прекоље. Тога Бугарина удари неки наш војник кундаком, чиме ли, па му спљеска пола главе... И тако су остали, као да су повезани каквим ланцем...”

Тог дана Дринска дивизија имала је 619 људи избачених из строја. Погинуло је седам официра и 98 подофицира, каплара и редова. Рањена су 473 човека – 20 официра и 453 подофицира, каплара и редова. Нестало је осам људи, а контузовано 33. Непријатељски губици били су такође огромни, јер је дојаште било прекривено њиховим телима.

Дринска дивизија је у 22.30 известила Трећу армију да се непријатељ повукао на западну ивицу Кајмакчалан, а да се одред са Чеганског одсека приближио бугарским рововима на Старковом зубу на 50 метара. У дивизијској резерви остао је један батаљон 17. пука иза Плоче и две чете 6. пука иза Кика.

Док је Дринска дивизија крварила око заузећа Кајмакчалан, код Дунавске дивизије је дан прошао у обичном пушкарању, њене трупе се нису помериле са места и имала је само седам људи избачених из строја.

Наредна ноћ је протекла у међусобном пушкарању.

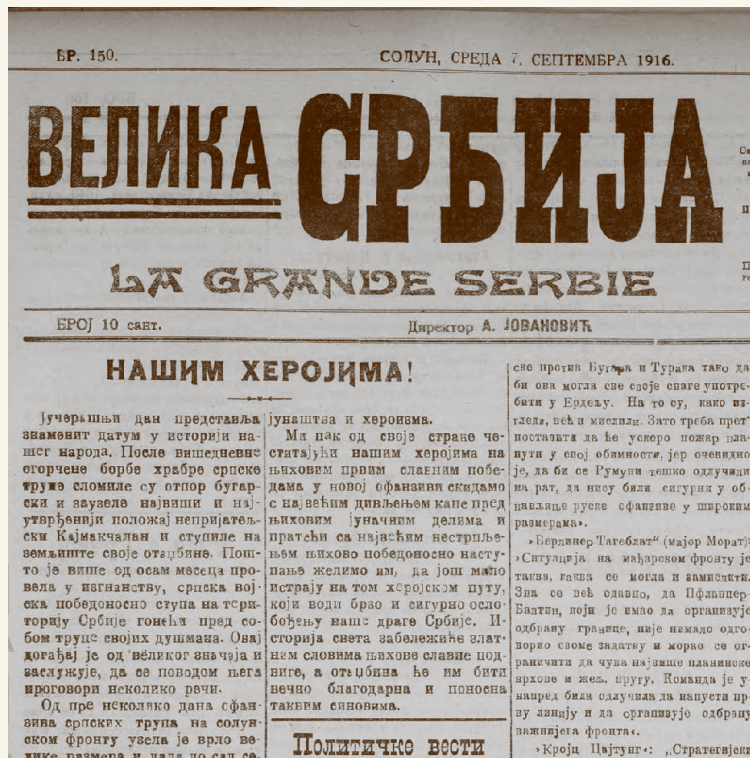
Уторак, 19. септембар

Српска Врховна команда је претходне ноћи, чим је стигао први извештај пуковника Чолаковића о издијању његових трупа на врх Кајмакчалан, у заносу догађаја, издала званично саопштење: „... Заузећем Кајмакчалан наше победоносне трупе први пут ступају на земљиште своје отаџбине. Част за то припада Дринској дивизији.” Ову званичну вест се касније нико није усудио да демантује. Познати међуратни новинар Станислав Краков, уредник „Времена” и директор Радио Београда, и сам рањен у борбама на Кајмакчалану, писао је 1938. године:

„... Када су сутрадан одушевљени деповци (из депоа за нераспоређене официре, прим. ред.) и штабни официри уз белу кафу или мастику и маслинке пред солунским кафанама читали извештај, који је дрзоплета Врховна команда, и не сачекавши крајњи исход битке, издала, да је Кајмакчалан – врата Србије – пао, на његовом врху и по његовим рововима опет су били Бугари, а доле, десетак метара испод њих лежали су непомићни српски мали пешаци, чекајући да наиђе магла, па да ашовчетом прошире рупу, која ће им можда бити гробница, а можда и спасење од непријатељских куршума. Прерану вест нико није демантовао, вероватно од срамоте, и тако су наредних 12 дана врата Србије била отворена за све, сем за оне који су пред њима и даље упорно гинули.”

Бугари су у 4.30 извршили снажан напад на српске трупе

Српски војници су настујали сиоро, и нући без броја и мере. Држао их је занос, јер се на врху Кајмакчалан налазила српска ираница. Били су на дохваћу руке својој земљи, за којом су чезнули толико времена. Преживели су сведочили да је сваки од њих мислио само да се дохваћу оној врха, да и људи своју ирду, иа макар иада умро. Онако десетковани, заморени, у заносним јуришима, као у ирансу, настујали су ка коћи 2525.

Солунска штампана српском језику о освајању Кајмакчалана

чете су тога јутра и стварно престале да постоје...

Због пораза 18. септембра у коме је привремено изгубио коту 2525, бугарска команда је сменила пуковника Попова, а за новог команданта трупа на Кајмакчалану одредила артиљеријског пуковника Стефана Богданова.

Остатак дана до 16.00 часова протекао је у међусобном пушкарању са обостраним повременим дејством артиљерије. Примећено је упућивање непријатељских појачања са Старковог гроба на Кајмакчалан. Српске трупе нису могле да продуже напад због густе магле и недостатка артиљеријске муниције, нарочито за брдске топове. Од 16.00 до 20.30 часова Бугари су извршили четири напада на српске трупе на прилазима Кајмакчалану, при чему је долазило и до бајонетске борбе, уз огромне губитке на страни непријатеља. Десетковане бугарске јединице су одмах биле замењене новим свежим батаљонима из пукова са других фронтана.

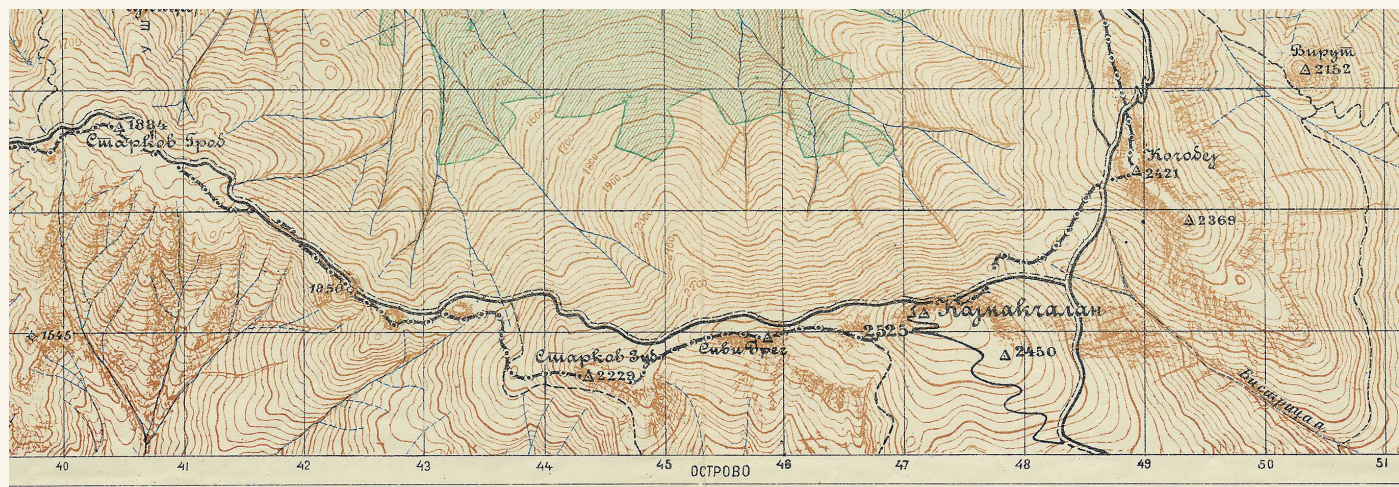
на ивицама Кајмакчалана, али је успешно одбијан уз страховите губитке на страни непријатеља. Према Кацеву Бурском, тог јутра из 13. и 10. чете 11. бугарског пука преживело је свега 28 војника. Из 13. чете 33. пука, како се који ред стрелаца подизао у напад из рова, бивао је покошен и ниједан војник није преживео. Неколико ошамућених војника без официра и подофицира нашло је спас код суседног батаљо-

на. Кајмакчаланско камење било је прекривено бугарским лешевима. Из 10. чете са командиром су преживела свега четири војника, док су сви остали погинули, били тешко рањени или полудели. Командир 4. чете послао је извештај да му ровове чувају духови погинулих војника... Код неких бугарских чета, чији су официри и водници сви изгинули, није имао ко да поднесе извештај о губицима, а неке бугарске

Српска топографска карта коришћена приликом освајања Кајмакчалана, штампана у Картографској радионици на Крфу 1916. године, Војногеографски институт „Генерал Стеван Бошковић“, Београд

Србе, међутим, није имао ко да замени. Тог дана српске трупе на Кајмакчалану имале су 164 човека избачена из строја. Лакше је рањен и командант 5. пука пуковник Чолаковић.

Током ноћи било је само слабијег повремениг пушкарања, уз обострано утврђивање положаја.

Среда, 20. септембар

Дринска дивизија није могла да продужи напад из истих разлога као и претходног дана – густе магле и недостатка артиљеријске муниције. И непријатељ је био неактиван, сем неких слабих дејстава према левој колони. Непријатељска линија се налазила на позицијама Флока – северни крај Кочобеја – северна и северозападна ивица Кајмакчалан – Сиви брег – Старков зуб – Старков гроб.

Према Старковом зубу Чегански одред пуковника Костића (два батаљона, пет брдских и један рововски топ) пришао је на „најближе одстојање“ од непријатеља. Током наредне ноћи непријатељ је два пута вршио напад на десну колону, али није имао успеха.

Четвртак, 21. септембар (Мала Госпојина)

Поред густе магле због које није могла да гађа артиљерија, тога дана владала је и велика хладноћа, а од 14.00 часова почео је да пада снег. Све је то утицало да Дринска дивизија ни овога дана не настави са нападом.

Наредних дана Срби су водили огорчене борбе за одржавање тренутних положаја, јер су Бугари, добивши појачања и одморне трупе, постали бројно надмоћнији.

Петак, 22. септембар

Око поднева се коначно магла подигла и српска артиљерија је почела да засипа гранатама непријатељске положаје. Око 16.00 часова пешадија десне колоне кренула је у напад, али је убрзо била заустављена убиственом ватром непријатеља. Напади су покушавани све до 20.00 часова, али и поред знатних губитака, успеха је било само у местимичном кратком напредовању.

Дринска дивизија имала је 179 људи избачених из строја, међу њима и шест официра.

Субота, 23. септембар

На Кајмакчалану је владала велика хладноћа са јаким ветром и снегом. И поред тога напад је продужен у 7.40 и постепено је напредовао све до 9.30, када су Бугари извршили снажан контранапад који је одбијен, али је зауставио даље напредовање десне колоне пуковника Цветковића, па је она остала на истом месту целог дана.

Чињеница да већ пет дана Дринска дивизија није успела да овлада Кајмакчаланом, због чега су трпеле операције Дунавске дивизије и Прве армије, почела је да ствара нервозу у Врховној команди. Добивши обавештајне податке да непријатељ упућује појачања на Битољски фронт, Врховна команда издала је наређење команданту Треће армије генералу Васићу да уложи све силе како би се овладало Кајмакчаланом и Старковим гробом, пре него што Бугари довуку у већем броју нове свеже снаге.

Владала је и велика нервоза око недостајуће артиљеријске муниције, које није било ни у једној дивизији. Генерал Васић известио је Врховну команду да још није добио муницију требовану пре четири дана, истовремено изјављујући да је главни узрок застоја операција баш недостатак артиљеријске муниције.

Недеља, 24. септембар

У 7.00 часова започела је артиљеријска паљба. Бугари су такође снажно гађали фронт десне дивизијске колоне пуковника Цветковића артиљеријом са Флоке и Старковог гроба. Тек око 17.00 часова кренуо је један српски стрељачки строј у правцу непријатељских ровова, али је брзо враћен на полазне положаје јаком пешадијском и митраљеском ватром. Још два пута је пешадија покушавала да крене у напад, али је оба пута била враћена јаком ватром из непријатељских

ровова, што је био јасан знак да српска артиљерија није успела да довољно поколеба Бугаре.

Командант дивизије пуковник Смиљанић је у 22.30 наредио команданту Чеганског одсека пуковнику Костићу да прими под своју команду и досадашњу леву колону и да са њом и Чеганским одредом образује леву дивизијску нападну колону.

Понедељак, 25. септембар

Дан је прошао са обостраним пушкарањем и повременим дејством артиљерије. Код трупа Дринске дивизије осетио се велики замор, јер су се већ 13 дана и ноћи налазиле у непрекидној борби. Команданти колоне вапили су за сменом, али свежих трупа није било.

У току дана примећено је да је непријатељу на Флоку као појачање стигао цео један пешадијски пук (три батаљона), а Дринска дивизија је на правцу Кочобеја и Флоке имала само седам чета и четири топа.

Пуковник Смиљанић је од команданата колоне тражио мишљење да ли би било боље да се током ноћи изврши напад на Бугаре, пре него што они са пристиглим појачањима сасвим не потисну српске јединице са Кајмакчаланом. Команданти колоне су се међутим изјаснили против ноћног напада, бојећи се да не испусте трупе из руку. Према њиховом мишљењу Кајмакчалан се могао лако заузети, али не и одржати, због артиљеријске ватре са Флоке и Старковог гроба, па су захтевали да се прво неутралишу ове две бугарске артиљеријске групе.

Уторак, 26. септембар

Са добијеним појачањима Бугари су у 4.20 извршили снажан напад на трупе Дринске дивизије на линији Флока – Кочобеј – Кајмакчалан. И Срби су тог јутра имали планирани напад за 8.00 часова, али су их Бугари предухитрили

*Збој озбиљности
ситуације на
осмајрачници
Дринске дивизије
из Солуна је
дошао начелник
штаба Врховне
команде генерал
Петар Бојовић
и напласио да је
„Кајмакчалан
и њаквијички и
сиратијски
кључ ситуације”.*
*Пуковник
Смиљанић та је
тада уијтао:
„Зашто
онда према
Кајмакчалану и
наше снаге нису
тако труйисане?”*
*Одговор генерала
Бојовића није
остјао забележен.*

Командант 17. пука саслушава бугарске заробљенике испод Кајмакчалан

Седми пук хита из долине реке Брод на Кајмакчалан

и ноћним препадом, без пучњева и узвика упали у српске ровове. У општем бајонетском клању које је настало српске трупе изгубиле су заузете бугарске ровове и биле приморане да се повуку за 300–400 метара, практично на своје полазне положаје.

Прво је попустио батаљон 4. пука на десном крилу леве колоне на Кајмакчалану и почео да се повлачи. Батаљони на Кочобеју и Флоканској чуки су после тешких губитака такође почели да одступају. Веза са ова два

батаљона била је у прекиду и до 9.00 часова није се знало шта је са 2. батаљоном 5. пука потпуковника Богољуба Молеровића, који је био на Флоканској чуки. Тада је команда дивизије преко Штаба Друге армије сазнала да се потпуковник Молеровић са 70 војника налази на Вируту. Батаљон са Кочобеја се задржао на половини Кочобејске косе код Куферастог камена.

Чим су почели да се око 6.30 повлаче делови са Кочобеја, пуковник Смиљанић наредио је да

се батаљон из дивизијске резерве на Плочи стави на располагање команданту десне колоне.

И поред тешких губитака, 17. пук потпуковника Алексе Стојишића се према Кајмакчалану држао одлично. Само се његово лево крило због повлачења 4. пука морало нешто мало повући.

Критичну ситуацију код Дринске дивизије у 6.30 најбоље је осликао начелник штаба дивизије потпуковник Богољуб Илић у телефонском разговору са заступником начелника штаба Треће армије пуковником Миланом Миловановићем:

„Непријатељски јуриш је одбијен. Гушамо се, бајонетска борба, непријатељ огромном надмоћношћу напада огорчено. Два батаљона 4. пука повукла су се на утврђену линију позади прве, лево крило 17. пука мало се повукло, на Кочобеју наши држе главну линију. Муниције нема довољно, бригадне резерве су утрошене, у дивизијској резерви остале само две чете које се сада троше. Потребно је појачање у пешадији и дотурити доста муниције...”

Око 7.00 часова командант Дринске дивизије извештен је из штаба армије да му као појачање шаљу два батаљона 7. пука из Дунавске дивизије. Командант 7. пука **пуковник Јован Јовановић**, чим је добио наређење да похита Дринцима у помоћ, одмах је из борбе извукао свој први и трећи батаљон у долини реке Брод и ставио се на располагање пуковнику Крсти Смиљанићу. Дунавци просто нису могли да верују да иду у борбе на Кајмакчалану, јер су пар дана раније и они читали званични коминике да је Кајмакчалан заузет.

Непријатељ је наставио бесомучне нападе, али су се 5. и 17. пук одлично држали и поред великих губитака, посебно међу старешинама. Теже је рањен у руку, и то по други пут у року од

Пуковник Јован Јовановић, из Ниша, командант 7. пука. Погинуо 1941. године у Грчкој.

неколико недеља, и командант 17. пука храбри **потпуковник Алекса Стојишић**.

Непријатељ је око 9.00 часова коначно почео да малаксава у својим нападима, па је око 10.00 часова на Кајмакчалану и Кочо-беју завладало затишје.

Срби су око 13.00 часова на Кајмакчалану повратили неке од изгубљених ровова и заробили једног официра и 42 бугарска војника, који су изјавили да су Бугари претрпели огромне губитке. У поново заузетим рововима српски војници су наишли на измасакриране своје саборце који су остали рањени тога јутра. Тело артиљеријског **мајора Владимира Јовановића** било је на девет места прободено бајонетом.

Према Вируту непријатељ је наставио свој напад и око 13.00 часова покушао да опколи снаге потпуковника Богољуба Молевровића које су се тамо биле повукле, али је у последњем моменту стигла једна српска чета као појачање, па је непријатељ и на овом правцу задржан.

Око 14.00 часова командант леве колоне пуковник Костић известио је да су му људи преморени, да су губици велики, да су рањена сва три официра који су били код рововских топова, а топови изгубљени. Затражио је да се трупе што пре замене.

Од 13.00 часова непријатељ није више нападао и српске трупе су занућиле на линији коју су држале од 8.00 часова тога јутра: Вирут – Куфераста камен – Кајмакчалан. Српска војска је стигла до друге линије ровова, а Бугари су држали врх. Победа на Кајмакчалану и даље је била неизвесна, са обе стране.

Од приспелог појачања два батаљона 7. пука из Дунавске дивизије, један батаљон упућен је команданту десне колоне, а један задржан код штаба дивизије на Метериз Тепеу као дивизијска резерва.

Ојачана Дринска дивизија имала је следеће губитке: погинуло је 12 официра и 245 подофицира, каплара и војника. Рањено је 57 официра и 682 подофицира, каплара и војника. Нестало је седам официра и 243 подофицира, каплара и редова. Контузована су три официра и десет подофицира, каплара и редова. Укупно је избачено из строја 79 официра и 1.180 подофицира, каплара и редова. У званичном коминикеу српске Врховне команде за овај дан је, поред осталог, речено да је то „био један од најкрвавијих дана у целом рату”. Од материјала је изгубљен један „Крупов” топ 70 mm, четири француска рововска оруђа, два српска рововца и седам митраљеза.

На фронту се тога дана налазио и врховни командант регент Александар, који је у 22.50 упутио депешу начелнику штаба Врховне команде генералу Петру Бојовићу са питањем како оцењује бугарски напад на Кајмакчалан и шта је предузела Врховна команда да парира ову офанзиву. У одговору генерала Бојовића стоји да „ситуацију цени доста озбиљно”, као и да је наредио да Прва армија и Дунавска дивизија одмах предузму напад на непријатеља на својим деловима фронта, да Прва армија пошаље Трећој армији Добровољачки одред и батаљон Срба добровољаца за појачање Дринској дивизији на Кајмакчалану. „Умолио сам генерала Сараја да и француско-русска армија енергично нападне непријатеља”, писало је у депеши начелника штаба Врховне команде.

Вапај српског војног руководства да савезници помогну на Кајмакчалану бар са једном пешадијском бригадом, генерал Сарај је одбио „не давши ни једног војника, да се трупе не би мешале”!?! Пристао је само на то да се српски фронт мало скрати, како би српске јединице биле прикупљеније.

Потпуковник Алекса Стојишић, из Ваљева, командант 17. пука. Умро 1937. године у Београду.

Тело мајора Владимира Јовановића, измасакрирано од Бугара 26. септембра 1916. године. Снимио студент Никола Матејић.

Да су и Бугари претрпели иста огромне губитке овога дана, доказа је и то што нису ништа предузимали наредне ноћи, али ни следећег дана.

Среда, 27. септембар (Крстовдан)

Дан је протекао у обостраном пушкарању и повременим артиљеријским дејствима. Код јединица Дринске дивизије, поред великих губитака, нарочито у старшинама, осећала се страховита физичка и душевна замореност. Тим поводом командант десне колоне пуковник Цветковић известио је команданта дивизије пуковника Смиљанића да су му трупе преморене и растројене, те да их треба неминовно заменити. Тада је командант дивизије наредио да батаљони 7. пука (првобитно два, а затим сва три батаљона) смене 17. пук, а командант леве колоне пуковник Костић је обавештен да му за смену 4. пука долази Добровољачки одред (1.200 пушака).

Јунаци из 7. пука причали су после рата професору Стевану Јаковљевићу о томе шта су зате-

Бугарски ров на Кајмакчалану

кли на бојишту када су заменили преморене Дринце:

„Причао ми је после командир да је горе, на положајима, хаос. Ни бог господ не може да их размрси. Оне ноћи када су ударили Бугари, наши су се под борбом повлачили. Ту није било јединства команде. У оном мраку, војници су били препуштени и тукли су се појединачно. Неки одступали, други заостајали, те се тукли и међу собом. Бугари су наваливали, продирали, стварали клинове у нашим редовима. У таквом стању их је затекла и зора. Где се ко задесио, ту је и остао. И зато је стрељачка линија ишла готово у цикцак. Биле су се измешале чете, батаљони, пукови... А ровови плитки да се ни најмањи покрет није могао учинити... За све време док смо прилазили рововима, и за време саме смене, трајала је пушчана паљба. У мојој чети рањена су два војника. Баш на одсеку моје чете налазила су се лежишта оне рововске батерије чијег су командира Бугари изболи ножевима... Ни један војник није убијен куршумом, већ су били изодени бајонетима. Грозно су измрцварени.

Рашчистили смо те заклоне. Око подне стигоше и два фран-

цуска официра да виде може ли бити шта од топова. И да видите чуда, уз припомоћ наших пешака, они лепо монтираше топове. Али како је артиљеријска послуга изгинула, то командант пука одреди шеснаест пешака као послужиоце код тих топова. Упутили смо даље људе да донесу артиљеријску муницију и још истога дана, пред вече, грунуше наши рововци...”

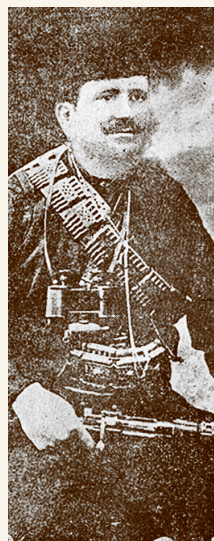
Тога дана је десна колона бројала 2.540 пушака и 13 митраљеза, а лева 1.790 пушака и 18 митраљеза. Дакле, у целој дивизији са четири пешадијска пука било је 4.330 пушака и 33 митраљеза. Против Дринаца те вечери налазило се 13 бугарских батаљона.

Током ноћи Бугари су више пута вршили нападе на српске трупе на Кајмакчалану и Кочобеју, али су сви ти напади били успешно одбијени.

Четвртак, 28. септембар

Дан је протекао у пушкарању и повременим дејству артиљерије обе стране. Током дана усиљеним маршом из околине Лерина припео је Добровољачки одред **потпуковника Војина Поповића – војводе Вука** као смена премореним борцима у левој колони. Четници, или комите како су

Заробљени Бугари на Кајмакчалану, снимио Ристо Шуковић

Потпуковник Војин Поповић – војвода Вук, из Сјенице, командант Добровољачког одреда. Погинуо 29. новембра 1916. године код Груништа.

их звали, били су јединица која је запушавала све рупе. У одступању је била заштитница, а у наступању претходница. Сматрали су их као лако покретну групу, која је задатке извршавала без поговора – јер били су добровољци, комите! А ова реч као да је била нераздвојно везана за појам неустрашив. Замењени 17. пук послат је као дивизијска резерва у изворни део Црног потока, а један батаљон 4. пука у долину Зеленог потока.

Јунаци „Српске трилогије” из редова Дунаваца овако су описивали овај свој први дан на Кајмакчалану:

„Пред нама се указаше бугарски ровови. Заиста нису били даље од педесет, шездесет метара. Укопали су се на исти начин као и ми. Испред ровова наслагали су камење и местимично оставили пушкарнице. Другојаче није могло да буде. Али то камење дошло им је наскоро главе... Између наших и њихових ровова лежали су мртви војници. Артиљерија је одмах отпочела. И њихова и наша. Био сам изложен много пута артиљеријској ватри, али никад нисам имао мучније осећање него тада. Ровови потпуно отворени, а испред ровова камење. Не може се маћи ни лево ни десно. Имао сам осећање као онај кога су везали за колац и сад чека плотун... Срећом, њихова артиљерија није погађала. Сигурно им је осматрач био далеко. Али наша?... Помлати их као марву. Кад удари у заклон, оно пусто камење распрсне се на све стране, па долеће чак и до наших ровова. Било је тешко посматрати. Кукали су, грешници, али им ништа није вредело... Колико сам могао видети кроз пушкарницу, цео плато био је покривен лешевима наших и бугарских војника. Да вас мука спопадне. Било је лешева од пре десет дана. Повремено дуне ветар са врха и нанесе кужан задах.

Тек сада, из рова, могао сам да погледам лево и десно. Огромна планина. Слушајте: мора збиља да се ода признање и тим Дринцима. А почели су из равнице. Колико су морали врхова прећи да би се подвукли под сам врх Кајмакчалана... Кад се човек испење на ту висину, има утисак као да осећа близину неба..."

Колико је озбиљна ситуација у том моменту била на Кајмакчалану говори и податак да је на осматрачницу Дринске дивизије из Солуна дошао начелник штаба Врховне команде генерал Бојовић, где се на лицу места упознао са ситуацијом. Том приликом је нагласио да је „Кајмакчалан и тактички и стратегијски кључ ситуације”.

Током ноћи непријатељ није био активан и ноћ је прошла у слабијем међусобном пушкарању.

Петак, 29. септембар

Дан је протекао са слабом пешадијском и артиљеријском ватром са обе стране. Непријатељ очигледно није имао снаге за било какву акцију, а Дринци су се припремали за одсудни напад наредног дана, за који су заповест добили од свог команданта у 16.00 часова.

Под командом пуковника Крсте Смиљанића у ојачаној Дринској дивизији тада су били 4, 5, 6, 7. и 17. пешадијски пук, један батаљон 8. пука и Добровољачки одред. Укупно је у српским рововима било 8.055 пушака, а расположива артиљерија се састојала из 93 оруђа – хаубица, пољских и брдских топова, рововских оруђа и мерзера, као и 12 тешких топова из армијске артиљерије.

Бугари су имали 13 батаљона дупле јачине него српски батаљони, са неколико група тешке артиљерије, неколико пољских и брдских батерија, укупне јачине око 50 топова.

Бугари су пред одсудну битку за Кајмакчалан били јачи од Срба

за готово хиљаду пушака, а Срби дупло јачи у артиљерији.

Наредна ноћ је протекла у међусобном пушкарању.

Субота, 30. септембар

Дан је освануо хладан и мразовит. У 5.45 отпочела је снажна артиљеријска паљба из готово свих расположивих оруђа. Истовремено је почео и напад споредних снага, на спољним крилима обе нападне колоне. На Вируту су српске јединице одмах постигле успех и до 7.00 часова прешле линију на којој им је четири дана раније заробљен „Крупов” топ. Бугари су затим извршили снажан противнапад, потиснули српске снаге и поново заробили исти топ. Потпуковник Молеровић је још једном предузео напад и овога пута у 8.30 овладао највишим врхом на Вируту. Истовремено делови трупа на Вилици допрли су на 200 метара од највише тачке.

Према Кочобеју су српске трупе спорије напредовале, па је командант дивизије пуковник Смиљанић наредио најенергичнији напад на Флоку и Кочобеј, без обзира на губитке. До 9.00 часова српске трупе су допрле

Погинули јунаци
Кајмакчалана
– брат држи мртвог
брата у наручју

– Децо! – говорио је ђуковник Јовановић. Кайија Слободе је оћворена... Чесћийам, војници. Сада се налазимо у нашој слободној земљи... Исцравийе ову йирамиду и на њу йободийе засцјаву слободе. Живела Срдија!

до Куферасте стене, где су задржане снажном непријатељском ватром. И са Вирута нису могли даље. За то време на Кајмакчалану је било местимичног померања напред, али одсудан напад још није био предузет. Према Старковом зубу је вршен јак притисак, али без коначног успеха. На свим тачкама Бугари су давали жестоки отпор, а према Вируту и Кочобеју предузимали и контранападе. Губици су били велики са обе стране.

Око 10.00 часова командант дивизије издао је наређење да сва расположива артиљерија концентрише ватру на Кајмакчалан, а дивизијска резерва да буде спремна за покрет. Истовремено је издао категорично наређење командантима на Вируту и Кочобеју да крену напред. Командант 2. батаљона 5. пука потпуковник Молеровић кренуо је на челу свог слабог батаљона са Вирута у напад, али нису успели. Много војника је погинуло, међу њима и храбри **потпуковник Богољуб Молеровић**.

Ни са Кочобеја се није могло напред. По свој прилици Бугари су на овом правцу добили појачања и били знатно надмоћни-

ји, па су сви даљи српски покушаји, упркос огромним жртвама, били безуспешни. Са ових тачака се кренуло тек када је пао Кајмакчалан.

За време артиљеријског притиска на Кајмакчалан 7. пук је извршио покрет и дошао у висину 5. пука, који је нешто раније направио један скок унапред, чиме су Бугари били приморани да се повуку из појединих предњих ровова. У 11.00 часова командант дивизије саопштио је команданту леве колоне пуковнику Костићу да ће кроз пола сата бити предузет одсудни напад на Кајмакчалан и наредио му да лева колона што јаче притисне на Старков зуб. Команданту дивизијске резерве наређено је да је доведе на 400 метара иза прве линије и да је постави иза унутрашњих крила 5. и 6. пука.

Конечно, у 11.30 почео је одсудни напад на Кајмакчалан, али се непријатељ очајнички борио и својом убитачном ватром кочио српско напредовање. Тек око поднева десно крило Добровољачког одреда успело је да се покрене са полазне тачке, а ускоро су за њим кренули и 5. и 7. пук. У том моменту се на Кајмакчалан спустила магла густа као тесто. Бугари су тада почели да пребацију неке своје делове са северозападног дела Кајмакчалана на сам врх.

Према званичном извештају, у 12.40 поједини делови 5. пука ускочили су у бугарске ровове и после гушања од читавог сата 5. пук успео је да овлада највишим врхом Кајмакчалана.

Међутим, славу освајања највишег врха на Кајмакчалану тог магловитог дана понели су и четници војводе Вука, али и 7. пук Дунавске дивизије придодат Дринцима. Иако су циљ наступања четника били Зупчасти камењари на западном делу Кајмакчалана, један вод чете **капетана Миливоја М. Динића**, лутајући

по магли, изгледа да је први избио на врх:

„Са четом у првом борбеном реду, резервни капетан 2. класе Миливоје М. Динић, 17. септембра 1916. године (30. септембра по новом, прим. ред.) извршио је сјајан јуриш на непријатеља, и поред јаке магле, и што му је положај био непознат, успео је да се добро оријентише и да са четом први изађе и заузме највиши врх Кајмакчалана, к. 2525...” (Наредба команданта Треће армије Ађ.бр.10589).

Убрзо су српске трупе једним налетом избиле и на северну страну Кајмакчалана и на тај начин у потпуности овладале овом стратегијском тачком, коначно освојивши на јуриш бугарски „Борисов град” са батеријом топова и осматрачницом команданта пуковника Богданова. Међутим, због густе магле, лошег времена и непознатог терена, српски команданти поново нису могли најбоље да се оријентишу, што их је спречило да продуже акцију и постигнути успех искористе до краја.

На врху су се, према сведочењима преживелих записаним у „Српској трилогији”, одигравале заиста потресне сцене:

„...Они падоше на колена. Неки су се крстили. Други љубили земљу. Куршуми су фијукали. Планина је хучала. На самом врху сударисмо се са војницима из седмог пука. Видео сам и команданта седмог пука, пуковника Јовановића, међу његовим војницима.

Врх је био у нашим рукама.

– Децо! – говорио је пуковник Јовановић. Капија Слободе је отворена... Честитам, војници. Сада се налазимо у нашој слободној земљи... Исправите ову пирамиду и на њу пободите заставу слободе.

Живела Србија!

Угледао сам тек тада оборену пирамиду, која је некада означа-

Потпуковник Богољуб Молеровић, из Врачевића код Лајковца, командант 2. батаљона 5. пука. Погинуо 30. септембра 1916. године на Вируту.

Резервни капетан 2. класе Миливоје М. Динић (четнички војвода Динић), командир чете Добровољачког одреда, први избио на врх Кајмакчалана 30. септембра 1916. године. Зверски убијен од Бугара 23. септембра 1918. године код Велеса.

вала највишу коту и била на граници Србије. Војници су је дизали...”

Тада су Бугари почели да пуцају на ослободиоце Кајмакчалана са Кочобеја, па је командант 5. пука одмах окренуо један свој батаљон према Кочобеју. Командант десне колоне наредио је да 17. пук из дивизијске резерве одмах приступи утврђивању Кајмакчалана. У 15.00 часова командант десне колоне пуковник Цветковић известио је команданта дивизије да због магле не може ништа више да предузме осим да организује положај, а чим се магла буде подигла да ће наредити напад на Кочобеј. Ни командант Добровољачког одреда потпуковник Војин Поповић није због густе магле могао да продужи напад на Сиви брег, већ се и он са својим четницима задржао на северозападном делу Кајмакчалана.

Око 15.00 часова командант дивизије наредио је команданту леве колоне пуковнику Костићу да са својим штабом одмах оде на Девојачки брег и одагле учини све да се заузме Сиви брег, напомињући му да када буде пао Сиви брег, онда ће и Старков зуб пасти сам од себе. А док се не заузме Сиви брег није загарантован успех на Кајмакчалану. „Био би злочин да се непријатељ сада не потисне, када је разбијен и потрешен, и не треба му дати времена да се уреди”, речи су команданта Дринске дивизије пуковника Крсте Смиљанића.

Овога дана је ојачана Дринска дивизија успела да коначно и потпуно заузме Кајмакчалан, али и поред великих жртава, Вирут и Кочобеј које су изгубили 26. септембра нису могли да поврате, а према Сивом брегу и Старковом зубу није постигнут никакав успех. Осим тога, због густе магле и лошег времена није могао довољно ни да се искористи постигнути успех на Кајмакча-

Бугарски топ са муницијском каром и лешеве бугарских војника на Кајмакчалану, снимео Ристо Шуковић

Бугарски пораз на коти 2525

Бојиште после освајања врха Кајмакчалана, снимео Јован Новичић

лану, али ни да се гарантује његово одржавање. Губици ојачане Дринске дивизије били су поново велики: погинуло је шест официра и 65 подофицира, каплара и редова. Рањено је 14 официра и 323 подофицира, каплара и редова, контузована су два официра

и 28 подофицира, каплара и редова. Укупно је било избачено из строја 22 официра и 416 подофицира, каплара и редова.

Бугарски губици нису никада саопштени, а бранили су врх Кајмакчалана буквално до последњег човека. Малобројни пре-

остали бугарски војници су се разбежали на све стране у потпуном расулу.

Бугарска страна је описала пад Кајмакчалана:

„... Тресак граната претвара се у бесан лавеж стотина хиљада шакала. Хаос захвата све. Страшни артиљеријски циклон, као океанска поплава јури да задави и уништи све... Све туђњи, све се тресе... Навала навалу стиже и слива се у једну општу грмљавину која заглушује... Наша артиљерија од десетине потпуно исхабаних оруђа само пљује своја зрна пред собом и још више дражи непријатељску артиљерију него да је ућутка... Под заклоном огњене завесе своје силне артиљерије Срби незадрживо наступају. Одбијени једном крваво, они се одмах ојачавају свежим снагама. Одбијени опет и натерани у бекство, они се враћају, опет наступају и стално нападају... Њих ништа не може да задржи... Трагедијата за нас се сврши. Кајмакчалан падна...”

Исте вечери српске јединице су добиле следећу наредбу команданта Треће армије:

„Јунаци,

Силним нападима Дринаца, Дунаваца, Добровољаца и братских напорима српских и француских тобџија Кајмакчалан је заузет. Непријатељ је разбијен. Јунаци, отели сте му топове, заузели сте орлово гнездо, силну тврђаву, и сву наду непријатељеву, заузели сте Кајмакчалан. Врата за нашу милу Србију отворили сте. Дивећи се овој вашој победи, ја вас јунаци, поздрављам са узвиком: Живели! Напред из славе у славу! Напред у нове победе! Напред у Србију!”

Ноћ је на Кајмакчалану протекла у миру. Српске јединице су се утврђивале и припремале за сутрашњи наставак напада.

Недеља, 1. октобар

Дивизијска резерва под командом пуковника Јована Јованови-

Командант Дринске дивизије пуковник Крстић Смиљанић ивидевиши да до 15.00 часова није постојало никакво успех од О.бр.2782 наредио је следеће:
„Наређујем да ме командант десне колоне извести до 19.00 часова да је очистио непријатеља са Кочобеја, а командант леве колоне да је овладао Сивим брџом. Једном за свагда наређујем да мајла не сме бити узрок нераду и неактивности.”

ћа, коју су чинили 1. и 3. батаљон 7. пука, 17. пук, брдски вод **Капетана Велизара Антића** и заплена бугарска батерија, запосела је и приступила организацији Кајмакчалана за одбрану.

Напад на Кочобеј десна дивизијска колона пуковника Цветковића отпочела је у 6.30 часова. Наступање је било организовано у три потколоне. Лева, најјача под командом пуковника Чолаковића, наступала је од Кајмакчалана ка Кочобеју. Средња, под командом **потпуковника Ивана Таназевића**, нападала је Кочобејском косом. Десна, под командом **потпуковника Данила Белимарковића**, имала је задатак да служи као подршка на Вируту. Међутим, напредовало се

веома споро јер је дан био магловит, терен веома тежак, а непријатељ добро утврђен. Око 10.30 начелник дивизијског штаба потпуковник Богољуб Илић саветовао је команданту десне колоне да Кочобеј обухвати више са севера, јер је сматрао да ће га на тај начин брже и лакше заузети.

Командант Дринске дивизије пуковник Крста Смиљанић видећи да до 15.00 часова није постигнут никакав успех под О.бр.2782, наредио је следеће:

„Наређујем да ме командант десне колоне извести до 19.00 часова да је очистио непријатеља са Кочобеја, а командант леве колоне да је овладао Сивим брегом. Једном за свагда наређујем

да магла не сме бити узрок нераду и неактивности.”

У 15.50 командант десне колоне пуковник Цветковић известио је да је Кочобеј заузет и да је непријатељ одступио ка највишем врху Флоке. Вирут је пао тек око 19.00 часова, чиме је десна колона извршила постављени задатак, и то у предвиђеном року.

Међутим, лева колона пуковника Костића није успела да овлада Сивим брегом. До 20.00 часова Добровољачки одред, нападајући од Кајмакчалана, успео је да заузме само неке предње ровове Сивог брега. Трупe које су нападале Старков зуб успеле су да допру до самих непријатељских жица.

Командант Треће армије генерал Васић послао је Врховној команди следећи извештај:

„Успех на Кајмакчалану је потпун. Бугари су се разбегли на све стране. Наше се трупе утврђују на заузетом земљишту и продужују наступање, како на север, тако и дуж граничног фронта у обе стране. Четири топа који су заплени нису брдски, већ пољски, два су исправни. На бојишту има разбацаног сваковрсног материјала. Губици Бугара били су заиста огромни. Бојно поље је прекривено разнетим бугарским лешевима и представља ужасну слику.”

У 20.00 часова Дринска дивизија је преко армије добила депешу Народне скупштине са Крфа:

„Уз топло и живо одобравање свих народних посланика саопштио сам радосну вест о успеху Дринске дивизије да је прва скочила у нашу Србију.”

Током наредне ноћи било је јачих борби само код Сивог брега.

Понедељак, 2. октобар

Десна колона пуковника Цветковића продужила је напад на Флокe, где се приближила највишем врху на 400–500 метара. Непри-

Капетан Велизар Антић, из Доњег Милановца, командир брдског артиљеријског вода на Кајмакчалану. Умро 1938. године у Тузли.

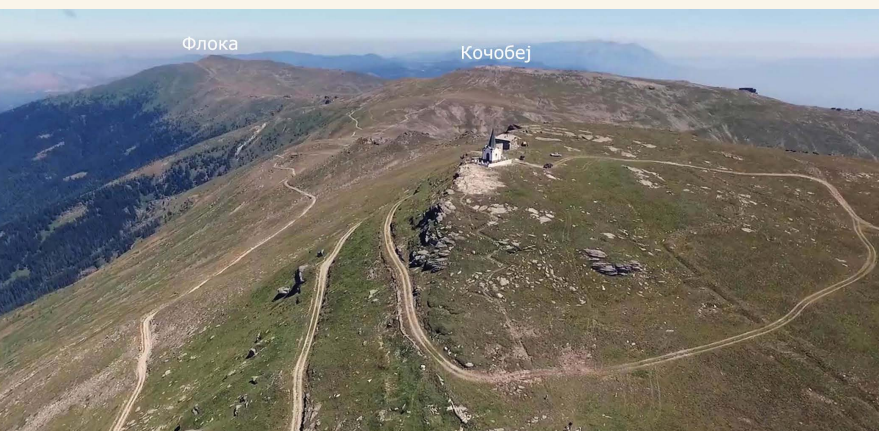
Потпуковник Иван Таназевић, из Чакова у Румунији, потомак Доситеја Обрадовића, помоћник команданта 17. пука и командант средње потколоне ка Кочобеју. Умро 1956. године у Београду.

Потпуковник Данило Белимарковић, из Београда, командант 3. батаљона 8. пука и десне потколоне ка Кочобеју. Умро 1940. године у Петроварадину.

Утврђивање Кајмакчалана после победе

Поглед са Кајмакчалана на Кочобеј и Флокe

јатељ је био јак и давао је снажан отпор.

Лева колона током дана није постигла никакав успех. Пуковник Костић се правдао маглом због које артиљерија није гађала, а и тиме што је непријатељ био јако утврђен. Војвода Вук је био против напада на Сиви брег без подршке артиљерије, која није могла да дејствује због густе магле. Ипак, на огроман притисак претпостављених пристао је да поведе своје четнике у напад. Око 17.00 часова дошло је до трагедије. У моменту када су четници прилазили бугарским жичаним препрекама магла се нагло подигла и оставила их на отвореном, директно изложене непријатељу. За непуних пола часа из строја је избачено готово три стотине људи. А са српске стране није био опалањ ниједан метак...

У току ноћи према Флоки било је слабије борбе, док је према Сивом брегу све до 3.00 сата ујутру трајала јака битка.

Уторак, 3. октобар

У 3.40 ујутру лева колона под командом пуковника Драгољуба Костића, након повлачења Бугара, заузела је линију Сиви брег –

Поглед са Кајмакчалана на Сиви брег и Старков зуб

Регент Александар и пуковник Смиљанић на Кајмакчалану после битке

Последњи поздрав јунацима са Кајмакчалана

Старков зуб, а у 8.00 часова делови ове колоне избили су на Старков гроб, са кога су Бугари такође одступили.

Пролазећи поред Сивог брега командант Добровољачког одреда потпуковник Војин Поповић – војвода Вук наредио је да се преостали четници сврстају у колоне двојних редова. Он је појахао коња и на челу одреда пошао у правцу изгинулих другова два дана раније. Тада је пала и команда:

„– Поздрав надесно! Последњи поздрав мртвим друговима!”

„Преостали, и још читави, улазили су у своју земљу, да крче нове путеве. Њихови бајонети су светлукали при јутарњем сунцу... Пред отвореним вратима Капије Слободе остали су мртви као неки стражари. Ветар је дувао, лепршајући косе мртвих војника...”

На Флоки се међутим непријатељ упорно држао. Сви покушаји да се она освоји остали су без успеха до 14.00 часова, када су српске снаге снажним јуришем заузеле највишу тачку Флокке, одакле су онда Бугари у нереду одступили низбрдо ка Црној реци.

И поред тога што је Кајмакчалан дефинитивно заузет 30. септембра, његово одржање није било загарантовано све док су Бугари држали Флоку и Сиви брег, па се 3. октобар (20. септембар по старом календару) може сматрати као дан дефинитивног заузећа Кајмакчаланана.

Епилог

Напад на Кајмакчалан започео је 12. септембра, први пут је већим делом био заузет 18. септембра, исте вечери врх је изгубљен али су се српски пешаци задржали на његовим рубним деловима, потпуно је изгубљен 26. септембра, поново заузет 30. септембра, а 3. октобра 1916. дефинитивно је овладано целим кајмакчаланским масивом.

Дринска дивизија је пуна 22 дана водила крваве борбе на Кајмакчалану, заузимајући јуриши-ма ров по ров, камен по камен, тачку по тачку. Крвави биланс су 3.804 човека избачена из строја, од тога 39 погинулих официра (међу којима и три команданта батаљона) и 747 погинулих подофицира, каплара и редова.

Сјајна победа српске војске на Кајмакчалану, после ката-

Пуковник Радисав Станојловић, из Вуковаца код Аранђеловца, градитељ капеле на Кајмакчалану. Умро 1931. године у Марибору.

Архимандрит Јоаким Бједов, из Кистања код Книна, добровољац из Америке, духовни саветник регента Александра око изградње капеле на Кајмакчалану. Умро 1939. године у Сплиту.

строфалне 1915. године, када је немачка врховна команда надмено објавила да су Србија и српска војска престале да постоје, показала је целом свету да српска војска постоји, да се опет бори и да побеђује. Заузећем Кајмакчаланана српски војник је ступио на тло своје отаџбине и више није био изгнаник.

Уследиле су битке у окуци Црне Реке и ослобођење Битоља, што није било могуће док се Кајмакчалан налазио у непријатељским рукама. Овим победама се већи део српске војске поново нашао на тлу своје отаџбине, што је имало велики морални значај за сваког српског војника, али и огroman политички значај за Краљевину Србију. Операције српске војске у 1916. години трајале су три месеца са непрекидним борбама по топографски веома тешком и беспутном терену, са непријатељем који се налазио не само на природно јаким већ и на добро утврђеним положајима. За три месеца борби те 1916. године погинуло је, рањено и контузовано 1.037 официра, а нестало 31. Погинуо је, рањен, контузован и нестало 32.381 подофицир, каплар и редов.

Врховни командант српске војске регент Александар, још док је био на Солунском фронту и са својим штабом се налазио у непосредној близини Кајмакчаланана, наредио је да се на његовом највишем врху подигне спомен-капела и у њу сахране кости свих српских бораца погинулих на Кајмакчалану.

Капелу је пројектовао и изградио инжењеријски пукoвник Радисав Станојловић, уз духовне савете војног свештеника архимандрита Јоакима Бједова, добровољца из Америке, родом из околине Книна. Капела је била готова у јесен 1918. године и на двогодишњицу заузећа Кајмакчаланана 30. септембра, док су победоносне српске трупе након

Пукoвник Крста Смиљанић на челу Дринске дивизије

Изградња капеле на коти 2525 поред граничне пирамиде Краљевине Србије

пробоја Солунског фронта ослобађале Србију, свечано је освећена у присуству регента Александра, владике Варнаве, министра војске и правде, начелника Битољског округа и њеног градитеља пуковника Станојловића.

У капелу је после смрти великог српског пријатеља доктора Арчибалда Рајса 1929. године смештена урна са његовим срцем, чиме је испуњено завештање овог Швајцарца који је желео да део његовог тела заувек почива поред храбрих српских војника погинулих на Кајмакчалану. После Великог рата у част доктора Рајса његовим именом је названа караула у близини Кочобеја, која је била у функцији до шездесетих година прошлог века.

Нажалост, битка на Кајмакчалану није детаљније обрађивана у нашој историографији, вероватно због конфузије око тога

шта се заиста догађало у борбама за освајање самог врха. Изузетак је једна анализа коју је написао генерал Милоје Јелисијевић, начелник историјског одељења Главног генералштаба Војске Краљевине Југославије. Његов рад штампан је у „Ратнику“ из децембра 1936. године, где се аутор оградао да није лично учествовао у борбама на Кајмакчалану, као и да је користио званична војна документа из ратног времена. Београдска „Политика“ је у септембру те године, поводом 20 година од битке, објавила на целој страни текст генерала у пензији Николе Цоловића под називом „Како је пао Кајмакчалан“. Ни Цоловић, као командант коњичке бригаде, није био непосредни учесник борби на Кајмакчалану, а његови подаци су били доста различити од оних у тексту генерала Јелисијевића. И

Дојсник француској „Пешиј журнал“ (Le Petit Journal) Алберт Лондр (Albert Londres) писао је 1916. године како су их дочекали сјановници Бишоља када су Руси и Французи први ушли у овај траг:

„Господине, где су српски војници? – Њихово је дванаестогодишња девојчица са много цвећа у рукама. – Српски војници, мила девојчице, налазе се, ено на оној великој њанини, коју видиш десно.

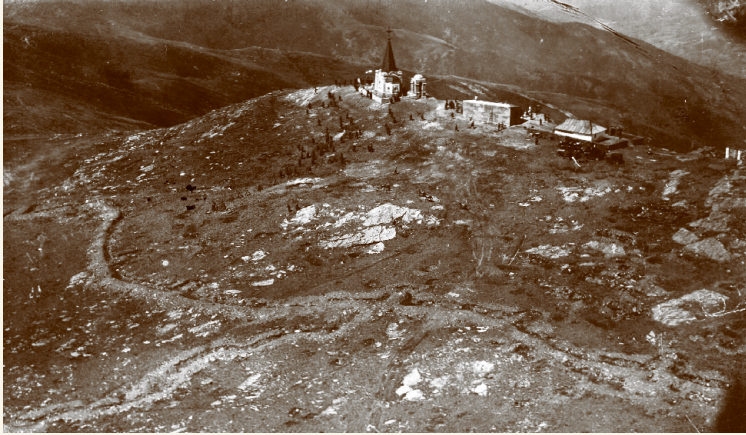
Ми (француска војска која је са првим ескадроном ушла у Бишољ) њима дујемо ову победу. Јер су Французи и Руси моли да уђу у ову варош само зато, што су Срби насилујали преко оних врхова. Они су победници, а ми добијамо овде цвеће...

Када будеш старија, видећеш да у живоју често тако дива...”

нико на ова два различита става, пре свега око тога која је јединица прва коначно заузела врх Кајмакчалана, није одреаговао, а били су тада још живи многи актери битке, укључујући и генерала Крсту Смиљанића.

И сам професор Стеван Јаковљевић признао је да је чак три пута 1936. године због Кајмакчалана преправљао трећу књигу своје „Српске трилогије“. Наиме, у првој верзији, пишући је према званичним документима, ставио је да су Дринци освојили Кајмакчалан. Онда су се побунили Дунавци, а затим и четници војводе Вука... На крају је морао сву тројицу представника „завођених страна“ да одведе у зграду Војне академије, где су претходно двојица млађих генералштабних официра направила рељефну карту Кајмакчалана. Тек ту је, након седам сати расправе, у којој су учествовали и присутни активни официри, нађено компромисно решење око тога где се ко тачно налазио приликом освајања коте 2525, што је и ушло у коначну верзију треће Јаковљевићеве књиге „Српске трилогије“. У њој је чак, вероватно под утиском бројних неслагања самих учесника кајмакчаланске епопеје, професор Јаковљевић написао и да ће се „... докторске титуле добити доказујући да ли су Кајмакчалан освојили Дринци, или четници, или седмаци из Дунавске дивизије...”

Нажалост то се није догодило, јер је после Другог светског рата ова тема била померена у страну, као и многи други догађаји из времена Великог рата. А млађим војним историчарима данас остаје у аманет да на основу сачуваних докумената и записаних сведочења учесника покушају да још детаљније и што тачније реконструишу ток ове легендарне битке – и можда баш на Кајмакчаланској епопеји стекну докторско звање. |

Кајмакчалан тридесетих година 20. века

Спомен плоча регента Александра

НА КАЈМАКЧАЛАНУ 1936. ГОДИНЕ

(Из „Српске трилогије”, аутора ботаничара Стевана Јаковљевића, доктора наука и професора Универзитета у Београду)

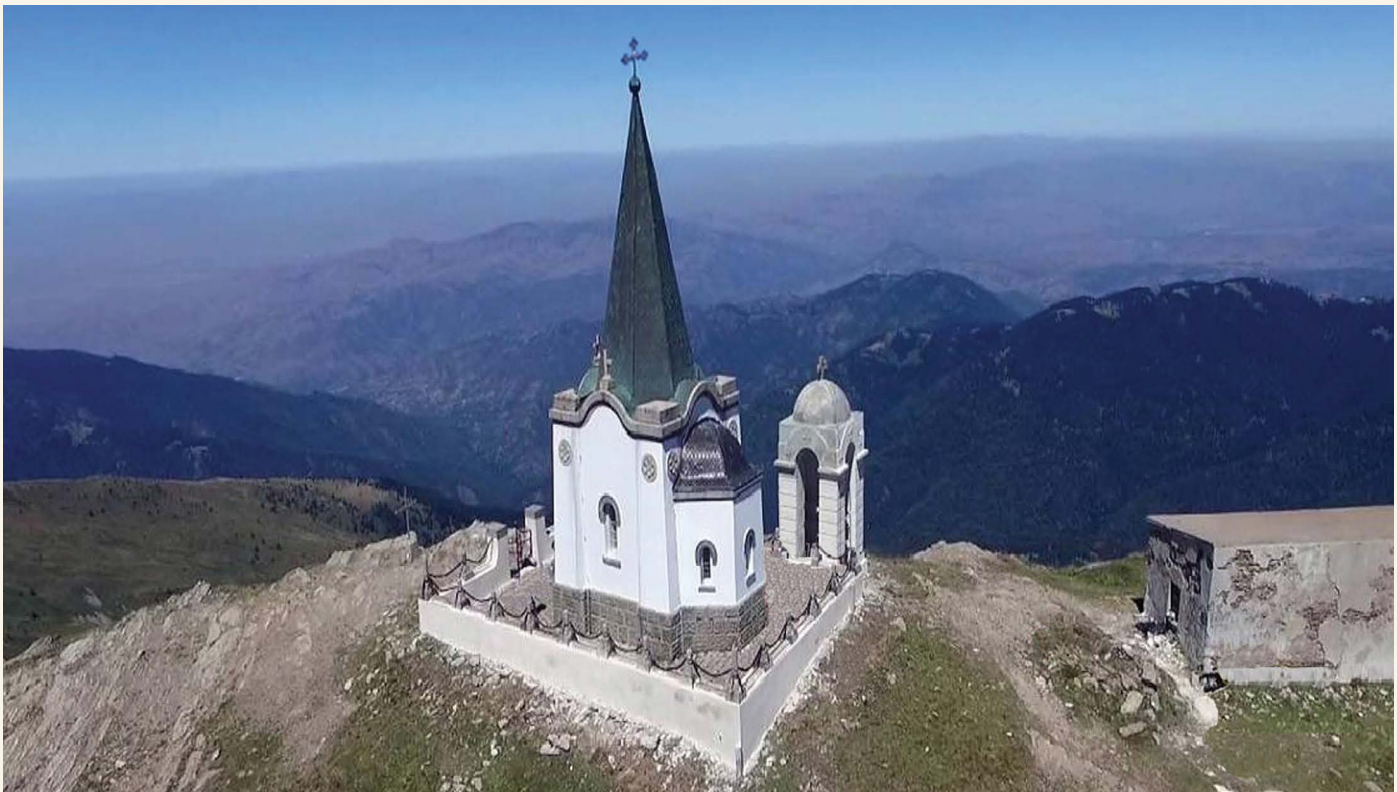
„– А где је гробље наших војника?

– Наших? – као да се чуди вођа. – Цела земља. Планине, јаруге, врзине. Где је ко пао, ту је и сахрањен. Кроз неколико векова размилеће се археолози да истражују те гробове. За данашњу генерацију они не представљају никакву вредност... Трагови се све више губе. Остатак болне и тешке агоније разносе туристи.

Време брише из сећања успомену на људе који су створили легенду о Капији Слободе...

... *Gentiana verna*... Народ је назива: заспанка. Нежна биљка која има затвореноплав цвет... Расте самоникло овде, међу мртвима, када се већ људи нису сетили да им оките гробове... На узбраној биљци клонуо је цвет. Као да плаче... Кад већ нема никога да пусти сузу...

Самохране мајке, утешите се!... На Кајмакчалану, заклоњена оним камењем што је некад штитило ваше синове, расте сада мирно... *Gentiana verna*.”

СРПСКИ ГАРДИСТА НА ВРХУ
КАЈМАКЧАЛАНА СТО ГОДИНА ПОСЛЕ

Фото: И. Гојковић

